

functioning of these word combinations in the language. The question of the spreading and the specifics of their rendering into Ukrainian have been analyzed in our article.

Keywords: *lexicalized syntactic structures, mass media discourse, translation, terminology, model.*

УДК 811.161.2'373

Вергальюк М.М., асп.
Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ БІБЛІЙНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто особливості функціонування біблійних фразеологізмів (БФ) в українській мові на матеріалі фразеологічних словників. Відзначено, що біблійні фразеологічні одиниці (БФО) можуть змінювати свою форму, не змінюючи при цьому семантику. Також досить виразно простежено тенденцію десакралізації мовних одиниць, що впливає на трансформацію семантики біблеїзмів. Відображено співіснування фразеологічних одиниць (ФО) як з архаїзмами, так і з формами, що набули нового звучання, що є яскравим свідченням живої природи цих мовних одиниць.

Ключові слова: *біблійний фразеологізм, фразеологічна одиниця, біблеїзм, лексикографування.*

Нинішня мовна ситуація відзначається особливою динамікою. Постійно з'являються нові лексеми й сполуки слів, розширюється й оновлюється сполучуваність тих, що вже усталилися в мові, відбуваються зрушення в семантиці, структурні зміни, одні мовні одиниці виходять з активного вжитку, інші, навпаки, – активізуються.

З огляду на те, що мова, як і будь-яке суспільне явище, розвивається, збагачується, вдосконалюється, в постійному русі перебуває і її фразеологічний склад.

Фразеологія української мови формувалася впродовж багатовікового історичного розвитку мовної творчості українського народу, в результаті його контактів з іншими народами та їхніми культурами. Тому шляхи виникнення ФО – надзвичайно різноманітні.

Біблія – живодайне джерело поповнення фразеологічного складу української мови. Використання БФ відображає важливий аспект духовного життя суспільства. Ці ФО належать до найдавнішого шару української мови й сягають своїм корінням часів Київської Русі, коли було прийнято християнство. Сьогодні БФ привертають увагу багатьох учених.

Про появу цих одиниць в українській мові А.П. Коваль писала: “Протягом століть, починаючи з часів хрещення Київської Русі, окремі слова, словосполучення й речення переходили з Біблії в розмовну мову народу. Спочатку це були, мабуть, більш або менш точні цитати, якими мовці підтверджували слушність своїх думок або заперечували чийсь – у разі потреби. Поступово такі цитати все далі відходили від того тексту, з якого були взяті, набували розширеного, переносного, образного значення” [5, с. 9].

У сучасній лінгвістиці термін “біблеїзм” вживається для позначення біблійних слів та виразів, які увійшли в загальнонаціональну мову із Біблії [1, с. 24].

Лінгвісти неодноразово звертали увагу на те, що різні релігії, а головню – християнство, великою мірою вплинули на мовну практику українського народу. На окрему увагу заслуговують ФО біблійного походження як важливий шар сучасної української літературної мови. БФ в українських лексикографічних працях здавна привертати увагу лінгвістів.

У мовознавчих дослідженнях початку ХХІ ст. дедалі більшу увагу приділяють вивченню мовних одиниць, які мають тісний зв'язок із поняттям “духовність”. Однак на українських землях традиція наукових студій у цій царині була перервана ідеологічними заборонами з боку тоталітарної держави. Вербальні засоби релігійного змісту опинилися за межею наукових пошуків, а кілька поколінь українського народу, які жили в атмосфері “атеїзму”, були позбавлені можливості активно ними користуватися. Дослідження слів та висловів релігійного змісту набувають особливої актуальності в контексті тих змін, які пов'язані з дерадяннізацією та деатеїзацією суспільства. “Деідеологізація лексем як позбавлення їх оцінного компонента значення, властиво ідеології радянського тоталітаризму, є одним з основних динамічних процесів у сучасному українському словникарстві” [6, с. 16].

Варто зазначити, що, на протигагу іншим елементам релігійного стилю, БФ все ж знаходили своє місце в мовознавчих студіях. Згадаймо книгу В.В. Коптілова й А.П. Коваль “Крилаті вислови в українській літературній мові” (КВВУЛМ) (1975) [3] та довідкове видання А.П. Коваль “Крилате слово” (КС) (1983) [4], у яких відведено місце БФ: розтлумачено їх значення, подано історію походження, наведено приклади використання в українській літературі. Та все ж це були поодинокі випадки таких видань у радянські часи, у них ще доволі помітний вплив комуністичної ідеології.

Простежуючи лексикографування БФ української мови, варто зауважити, що, незважаючи на загальне джерело, більшість БФО в українській мові в різних словниках мають відмінності на семантичному, лексичному, граматичному рівнях, що зумовлено лінгвістичними та екстралінгвістичними причинами.

Щодо біблійної фразеології в українських лексикографічних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст., з'ясовано, що з 90-х років ХХ ст. простежується інший підхід до висвітлення і трактування БФО.

Крім фразеологічних словників, що спорадично фіксують ФО біблійного походження, новим явищем в українській лексикографії стали словники, які містять крилаті вислови, що походять із Біблії.

Фразеологізми біблійного походження вирізняються з-поміж інших ФО образністю думки та відповідним лексичним наповненням. За змістом біблійна фразеологія відрізняється яскраво вираженою дидактичною тематикою, а з точки зору форми – архаїчним колоритом старослов'янців: до складу БФ часто входять застарілі слова; форми, які вийшли з активного вжитку, біблійна термінологія тощо. Архаїчний колорит – одна із особливостей біблеїзмів української мови – яскраво виражений у багатьох ФО, які увійшли в українську мову безпосередньо з церковнослов'янського перекладу і зберегли ознаки старослов'янців: *взискуючіє града* [5, с. 272]; *злоба дня* [3, с. 110]; *яко тать в ноці* [5, с. 270] та багато ін.

У стилістичному плані фразеологізми, що походять із Біблії, вирізняються високою, урочистою, піднесеною тональністю.

Серед архаїзмів можна виокремити:

1. Власне лексичні архаїзми. Ця група архаїзмів, як показують результати спостережень, найчастіше вживається у складі досліджуваних ФО. Наприклад: *агнець Божий* [13, с. 28]; *алчуці і жаждуці* [5, с. 186]; *ветхий Адам* [5, с. 20]; *взискуючіє града* [9, с. 272]; *всяке даяння (даяніє) благо* [3, с. 57]; *входити в плоть і кров* [11, с. 80]; *глас вопіючого в пустині* [7, с. 159]; *земля еси і одійдеш у землю* [3, с. 107]; *на розпутьях велелюдних* [9, с. 132]; *не взірая на ліца* [5, с. 205]; *не мине його чаша сія* [5, с. 123]; *не ведають, що творять* [4, с. 228-229]; *не сотвори собі кумира* [5, с. 68]; *від сотворіння світу* [7, с. 678]; *не от міра сего* [5, с. 221]; *отрясти прах* [3, с. 208]; *нині отпуцаєші* [5, с. 158]; *хліб насущний* [10, с. 378]; *розверзлися хлябі небесні* [3, с. 243]; *плач і скрегіт зубовний* [3, с. 220]; *свята святих* [13, с. 398]; *тьма кромішня* [3, с. 280]; *яко тать в ноці* [5, с. 270]; *первородний гріх* [4, с. 102]; *нічтоже сумняся (сумняшеся)* [3, с. 195]; *юдоль плачу* [4, с. 121]; *метать жребій об одеждех* [5, с. 227] та ін.

2. Лексико-фонетичні архаїзми – кількісно значно менша група архаїзмів, порівняно з власне лексичними. Наприклад: *притча во язицех* [13, с. 423]; *темна вода во облацех* [5, с. 110] тощо.

Нині багато БФО осучаснюється, змінюючи свою форму і лексичне наповнення. Наприклад: *агнець Божий* [3, с. 10] – *Боже ягня (теля)* [10, с. 60]; *юдоль плачу* [3, с. 80] – *долина печалі* [4, с. 121]; *алчуці і жаждуці* [5, с. 186] – *голодні і спрагі* [5, с. 186]; *глас вопіючого в пустині* [9, с. 77] – *голос волаючого в пустелі* [3, с. 66-67]; *тьма кромішня* [3, с. 280] – *темрява зовнішня* [5, с. 203]; *отрясти прах (отрясті прах от ног своїх)* [3, с. 208] – *обтрусити порошок (обтрусити порошок з ніг своїх)* [5, с. 196-197]; *плач і скрегіт зубовний* [3, с. 220] – *плач і скрегіт зубів* [5, с. 203]; *плоть од плоті* [12, с. 330] – *плоть від плоті* [4, с. 100]; *святая святих* [5, с. 69] – *свята святих* [7, с. 637] та ін.

Одначе старі смисли нікуди не зникають, вони залишаються незмінними. Істина, яку Ісус Христос доносив до людей через Святе Письмо, – непідвладна часові. Співіснування ФО як з архаїчними компонентами, так і з формами, що набули нового звучання, – яскраве свідчення живої природи цих мовних одиниць.

Ще однією важливою тенденцією, що впливає на трансформацію семантики біблійних зворотів, є десакралізація мовних одиниць, яка відбувається не лише в українській, але й інших мовах [11, с. 60]. Оскільки Біблія – це книги Святого Письма, то цілком зрозуміло, що біблійні тексти містять велику кількість сакральних слів, зворотів, формул, мовних одиниць і т. ін., пов'язаних із релігійною сферою. Але з плином часу все, що належало до сакральної сфери, у повсякденному спілкуванні людей поступово піддається десакралізації, тобто переходу з релігійної сфери у сферу загально-побутову. У результаті таких змін багато біблеїзмів дещо змінили свою семантику.

Так, у зв'язку з процесом десакралізації серед БФ з'явилося чимало одиниць із іронічним, жартівливим забарвленням. І ця стилістична характеристика у багатьох із них зафіксована словниками. Наприклад: *одним миром мазані* – *ірон.* дуже схожі між

собою в чомусь, перев. негативному; однакові (про людей) [7, с. 99]; *одним миром мазані (рідше помазані)* – ірон. дуже схожі між собою в чомусь (переважно негативному); з однаковим ставленням до кого-, чого-небудь, з однаковими рисами; однакові (про людей) [12, с. 363]; *манна небесна* – жарт. щось неймовірне, приємне, легкодоступне [7, с. 96]; *манна небесна (з неба, з небес)* – жарт. те, що легко дістається; щось бажане, приємне і т. ін. [4, с. 367]; *єрихонська труба* – ірон. дуже сильний голос [7, с. 108]; *чисті й нечисті* – ірон., жарт. на позначення людей хороших, порядних і злих, недобрих, порочних [4, с. 105] тощо.

Простежуємо, що словники різних періодів по-різному трактують фразеологізми біблійного походження в емоційно-оцінному аспекті. Наприклад, БФ *агнець Божий (Боже ягня, Божа віця)*, який зафіксовано у чотирьох словниках, у кожному із них має особливе значення. СФУМ вказує на несхвальний відтінок цього вислову – “книжн., несхв. – безвольна, покірлива, розумово обмежена людина” [7, с. 19]. На сатиричному звучанні біблеїзму наголошує КВВУЛМ: “перші слова католицької молитви “AgnusDei” (вівця божа). У християнській міфології – символ смирення і покірності. У сучасній літературі цей вислів часто вживається з метою досягнення сатиричного ефекту при зображенні безвольних і нерозумних людей” [3, с. 10]. Іронічне вживання аналізованих висловів фіксує СБС, де підкреслено: “іронічно вживається вислів “агнець Божий” (“Боже ягня”, “Божа віця”) – на позначення смирної громади, що не має власної думки, сліпо йде за провідцями” [5, с. 259]. Сучасний фразеологічний словник української мови (СФСУМ) не містить жодних додаткових емоційно-оцінних стилістичних характеристик даного БФ – “безвільна, наївна людина. Символ смирення та покірливості” [13, с. 28].

Біблеїзм *Адамове реберце (Адамове ребро)* усе проаналізовані фразеологічні словники, крім словника А.П. Коваль “Крилате слово” (КС), трактують як фразеологізм із жартівливим забарвленням: Словник фразеологізмів української мови (СФУМ) – “жарт. жінка” [7, с. 596]; КВВУЛМ – у сучасній мові “Адамове ребро” – жартівливе найменування жінки” [3, с. 10]; СБС – так жартівливо часом називають жінку” [5, с. 20-21]; Фразеологічний словник української мови (ФСУМ у 2-х кн.) – “книжн., жарт. – жіноча стать (за біблійною легендою, жінка створена з ребра Адама)” [10, с. 18]. І лише КС подає нейтральну характеристику ФО – без жартівливого забарвлення значення – “жінка” [4, с. 100].

Фразеологізм *блажен муж, що не йде на раду нечестивих* з усіх трьох словників, у яких він фіксується, лише КВВУЛМ вказує на іронічне забарвлення вислову: “вислів походить з Біблії, де сказано: “Блаженний муж, що не ходить на раду нечестивих, і не ступає слідом за грішниками, і в зібранні злоріків не сидить” (Псалом 1). Часто вживається в літературній мові у прямому та переносному, іронічному, значеннях” [3, с. 25].

БФ *Валаамова ослиця (Валаамова ослиця заговорила)* зафіксований у чотирьох проаналізованих фразеологічних словниках. І лише один із них вказує на іронічне забарвлення даної ФО – “вислови “Валаамова ослиця”, “Валаамова ослиця заговорила” вживаються іронічно, коли говорять про людей, мовчазних і покірних, які

несподівано починають протестувати, захищаючи себе чи інших. Вислови ці вживають також іронічно – стосовно людей нерозумних” [5, с. 76-77].

Біблеїзм *всяке давання (даяніє) благо* зафіксовані лише у двох фразеологічних словниках української мови. В обох на прикладах засвідчено іронічне забарвлення біблеїзму: СБС – “Найчастіше цей вислів вживається іронічно – як оцінка чийось внесків – явно невеликих – у певну справу” [5, с. 274]; КВВУЛМ – “вислів походить з Соборного послання апостола Іакова. Уживається також в іронічному значенні” [3, с. 57].

БФ *Єрихонська труба* у кожному з проаналізованих словників трактується як такий, що має іронічне забарвлення. Наприклад, Словник українських ідіом (СУІ) – “*книжн., ірон.* – дуже сильний голос” [9, с. 108]; ФСУМ у 2-х кн. – *ірон.* – дуже сильний голос [10, с. 184].

Біблеїзм *земля еси і одійдеш у землю* також у різних словниках має різні стилістичні характеристики. Іронічне забарвлення цього виразу подано лише у КВВУЛМ – “у сучасній українській літературній мові часто зустрічається з іронічним забарвленням” [3, с. 107]. На підтвердження цієї думки автори словника А.П. Коваль та В.В. Коптілов подають ілюстративний приклад: *Мовляв: униз дивись, пригноблений чоловіче. Земля єсть і одійдеш у землю* (О. Довженко). У СБС подано те ж саме значення й приклад уживання крилатого вислову О. Довженком, але без вказівки на його іронічне забарвлення [5, с. 24].

Досить поширений фразеологізм біблійного походження *манна небесна*, який зафіксований майже у всіх проаналізованих фразеологічних словниках, лише у двох із них містить вказівку на іронічне забарвлення вислову.

Усі фразеологічні словники, які містять у своєму складі ФБ *Марія Магдалина*, виразно вказують на його іронічне забарвлення. КВВУЛМ – “Марія з м. Магдали, за євангельською легендою, була зцілена Ісусом, який вигнав з неї бісів. Після цього вона розкаялась у своїх гріхах, залишивши розпусне життя, і стала його вірною послідовницею. Покаянними Магдалинами звать розпусних жінок, які повернулися на шлях трудового, чесного життя. Вживається це ім’я також іронічно, найчастіше для означення людини, яка кається у своїх гріхах” [3, с. 158]; СБС – “ім’я Марії Магдалини стало крилатим. Так називають жінок легкої поведінки, які повернулися на шлях чесного життя (або й не повернулися). Іронічно це ім’я позначає людину, яка плаксиво або й нещиро кається в чомусь” [5, с. 253].

Отже, фразеологізми біблійного походження сучасної української літературної мови за емоційно-експресивним забарвленням можна поділити на дві групи:

- 1) з позитивною характеристикою (з жартівливим відтінком значення);
- 2) з негативною характеристикою (з іронічною конотацією).

Більшість БФ, як свідчать результати досліджень, наділені позитивною емоційно-експресивною характеристикою.

Наявність у сучасній українській мові фразеологізмів біблійного походження з негативною емоційно-експресивною характеристикою, виникнення іронічних, нехвальних відтінків пояснюється існуючою в мові тенденцією до десакралізації.

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що БФ впродовж довгого часу наявні в тлумачних, фразеологічних, лексикографічних працях, а в останні десятиліття – безпосередньо у спеціальних довідниках крилатих висловів біблійного походження. Сьогодні надзвичайно актуальним є створення спеціального словника БФ, який би містив у своєму складі фраземи сучасної української мови, джерелом походження яких є Біблія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – Изд. 2-ое, стереотип. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 66 с. 2. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники / А.М. Бабкин. – Л. : Наука, 1970. – 262 с. 3. *КВВУЛМ* – Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові / А.П. Коваль, В.В. Коптілов. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1975. – 335 с. 4. *Коваль А.П.* Крилате слово / А.П. Коваль. – К. : Радянська школа, 1983. – 222 с. 5. *Коваль А.П.* Спочатку було Слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А.П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с. 6. *Ренчка І.Є.* Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови ХХ - початку ХХІ століть : автореф. дис ... канд. філол. наук: спец. “Українська мова” 10.02.01 / Інна Євгенівна Ренчка ; Ін-т укр. мови. – К., 2017. – 20 с. 7. *Словник фразеологізмів української мови* / НАН України, Ін-т укр. мови, Укр. мовно-інформ. фонд ; [уклад. : В.М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с. 8. *Слово Благівісті* : словник-довідник фразем біблійного походження / Ж.В. Колоїз, З.П. Бакум. – Кривий Ріг : Видавництво “І.В.І.”, 2002. – 195 с. 9. *Удовиченко Г.М.* Словник українських ідіом / Г.М. Удовиченко. – К. : Радянський письменник, 1968. – 462 с. 10. *Удовиченко Г.М.* Фразеологічний словник української мови : в 2-х томах / Г.М. Удовиченко. – К. : Вид-во АН України, 1984. – Т.1. – 304 с.; Т.2. – 384 с. 11. *Фразеологізми біблійного походження* : короткий словник-довідник / укладачі : Л.П. Будівська, З.С. Сікорська. – Л. : Луганськ-Арт, 2007. – 76 с. 12. *Фразеологія перекладів Миколи Лукаша* : Словник-довідник / Уклали О.І. Скопченко, Т.В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2002. – 735 с. 13. *СФСУМ* – Ярещенко А.П. Сучасний фразеологічний словник української мови / А.П. Ярещенко. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2014. – 640 с.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2018.

*Вергальок М.Н., аспірант,
Інститут українського языка НАН України, Києв*

ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЕ БИБЛЕЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассмотрены особенности функционирования библейских фразеологизмов (БФ) в украинском языке на материале фразеологических словарей. Отмечено, что библейские фразеологические единицы (БФЕ) могут менять свою форму, не меняя при этом семантику. Также достаточно выразительно прослежена тенденция десакрализации языковых единиц, что влияет на трансформацию семантики библеизмов. Отображено сосуществование фразеологических единиц (ФЕ) как с архаизмами, так и с формами, которые приобрели новое звучание, что является ярким свидетельством живой природы этих языковых единиц.

Ключевые слова: библейский фразеологизм, фразеологическая единица, библеизм, лексикографирование.

LEXICOGRAPHY OF BIBLICAL PHRASEOLOGISMS IN UKRAINIAN LANGUAGE

In the article, features of the functioning of Biblical phraseologisms (BF) in the Ukrainian language on the basis of phraseological dictionaries are considered. It is noted that biblical phraseological units (BFOs) can change their form without changing the semantics. Also, the tendency of desacralization of linguistic units to influence the transformation of semantics of Biblical expressions is clearly traced. The coexistence of phraseological units (FO) with archaisms, as well as with forms that have acquired a new sound, is a vivid testimony to the living nature of these linguistic units.

Key words: *biblical phraseology; phraseological unit, Biblical expressions, lexicography.*

УДК 811.161.2(091) Сковорода Г.

Гашимова А., студ.
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

НАЗВИ ЛАНДШАФТІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ XVIII СТ. (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЙ І БАЙОК Г. СКОВОРОДИ)

У статті на матеріалі назв ландшафтів, засвідчених у поезіях і байках Г. Сковороди, показано специфіку переходу від старої української літературної мови до нової, а також з'ясовано, чи існує наступність між цими етапами розвитку української літературної мови.

Ключові слова: *назви ландшафтів, староукраїнська літературна мова, нова українська літературна мова, наступність між старою українською літературною мовою і новою, Григорій Сковорода.*

Мова – динамічна система, яка змінюється під впливом різних екстра- та інтра-лінгвальних чинників. Досліджуючи її в діахронії, можемо простежити, як зникають одні явища і формуються інші. Найдинамічнішим мовним рівнем є лексика, оскільки вона найповніше відбиває зміни, що відбуваються в концептуальній і мовній картинах світу народу, у його світогляді.

Староукраїнська літературна мова відображає мовний світ українця минулого. Відомо, що її останнім найвидатнішим представником був Григорій Сковорода. Специфіка мови його творчості привертала увагу багатьох дослідників; це питання докладно дослідила Л.П. Гнатюк [1].

В.М. Русанівський, характеризуючи стан староукраїнської літературної мови останнього періоду розвитку, зауважував: “Староукраїнська літературна мова у XVIII ст. продовжувала функціонувати, але перспектив дальшого розвитку не мала. Нею користувалися школярі, мандровані дяки, ... вчені поети ...; за традицією вона використовувалась у ділових документах ... Але оскільки друкowana продукція нею не видавалася, її колишня слава поступово згасала”. [2, с. 144–145]. Відомо, що на зміну старій українській літературній мові приходить нова українська літературна